

Доля Віктора Юркевича — це доля багатьох кращих представників української інтелігенції того часу. Відроджуючи Україну, в першу чергу мусимо повернути із забуття їхні імена, оцінити їх наукові праці.

Усі зібрані тут документи і відомості розшукала донька В. Юркевича. Вона буде щиро вдячна читачам за будь-яку інформацію про долю, родину Юркевича, його праці, листи, документи.

¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 166.— Оп. 5.— Спр. 811.

² Там же.

³ Рукописний відділ Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського АН України (Далі — РВ ЦНБ).— Ф. X, 8221.

⁴ Там же.— Ф. X, 4484.

⁵ Архів Ін-ту археології УАН.— № 49/12.

⁶ РВ ЦНБ.— Ф. X, 11940.

⁷ Там же.— Ф. X, 2556, 3991.

⁸ Там же.— Ф. X, 17189.

⁹ Там же.

¹⁰ Архів Ін-ту історії УАН.

¹¹ Там же.

^{12,14} Там же.

¹⁵ РВ ЦНБ.— Ф. X, 2448.

¹⁶ Там же.— 1783.

¹⁷ Там же.— 10806.

¹⁸ Там же.— 11745.

¹⁹ Там же.— 10639, 10641.

²⁰ Там же.— 11758.

²¹ Там же.— 6601.

²² Там же.— 7130.

²³ Там же.— 7113.

²⁴ Там же.— 1777.

²⁵ Архів ОАВ КДБ при РМ УРСР.— Спр. № 52028 ФП.

²⁶ Там же.— С. 236—240.

Микола ВИГОВСЬКИЙ, Володимир КУЧЕР

ЗАКЕРЗОННЯ

Нині, в час національно-культурного відродження, правдиве висвітлення вітчизняної історії є справою державної ваги. Зумовлюється це передовсім деформацією історичної свідомості, що здійснювалася впродовж радянського періоду й згубно позначилася на висвітленні багатьох проблем давнього і не дуже давнього історичного минулого.

Одним із таких «затемнених» питань є історія створення та діяльності Української Повстанської Армії (УПА) в роки другої світової війни та в повоєнний час. На наш погляд, УПА — явище цілком закономірне, що зародилось в особливих умовах жорстокої боротьби двох тоталітарних сил (Німеччини та колишнього СРСР) на ґрунті визвольних традицій Організації Українських Націоналістів (ОУН), яка діяла у міжвоєнний період.

Окрему сторінку історії УПА становить її захист українського населення, яке проживало на території Польщі. Відомо, що Холмщина, Посяння і Лемківщина — це українські землі, які увійшли до складу Польщі внаслідок встановлення кордону між Польщею та УРСР 1919 р. Цей кордон дістав назву «лінія Керзона» за прізвищем міністра закордонних справ Англії (1920 р. під час радянсько-польської війни радянський уряд під тиском Англії зупинив наступ своїх військ на цій лінії, а територія за лінією Керзона дістала назву «Закерзоння»).

Відповідно до радянсько-німецького договору про дружбу та кордони від 28 вересня 1939 року Холмщина, Посяння і Лемківщина відійшли німцям і були включені в створене фашистами польське Генеральне губернаторство.

Остаточню польський східний кордон з СРСР було визначено на Ялтинській конференції (лютий 1945 р.) за участю керівників СРСР, США і Великобританії. Договір між СРСР і Польщею про встановлення кордону по «лінії Керзона» було ратифіковано 16 серпня 1945 р.

А ще раніше, 9 вересня 1944 р., між польським Комітетом національного визволення та урядом УРСР було підписано угоду про переселення українців із Закерзоння до УРСР, а поляків — до Польщі. З польського боку на згаданих вище землях проживало 1 061 920 чоловік, територія становила 19 500 кв. км¹. У цій угоді робився наголос на добровільному принципі переселення. Однак, на нашу думку, угода була підписана без урахування волі всіх українців Закерзоння: більшість їх не бажали залишати землі своїх прадідів попри те, що вони зазнали утисків з боку шовіністично настроєних поляків. Частина українського населення, залякана терором польських бойовиків, справді прагнула виїхати до УРСР, були бажані виїхати до Польщі і серед польської меншини, що проживала в Україні.

Як показали подальші події, принцип добровільності часто порушувався і незрідка мало місце примусове переселення. Найближче відповідає істині, на наш погляд, думка І. Ф. Лемкіна, який писав з цього приводу: «...по лемківських селах, як грім з неба, проносились звістка, що лемки будуть виселені до Радянського Союзу, звістка та виявилась правдивою. Вже в березні 1945 р. почато виселення лемків етапами. У першому етапі виселено добровольців, а в наступних примусово. На загал народ не бажав переселення. Він міцно був зв'язаний зі своїми землями й горами, для того перед виселенням боровся всіма силами»². «На початку переселення в СРСР,— зазначає польський історик З. Ковалевський,— мало до певної міри добровільний характер. Виїжджали малосвідомі (москвофільські) і прокомуністичні елементи. Однак незабаром українських селян почали змушувати до еміграції за допомогою страхітливого терору»³.

Крайовий провідник ОУН в Закерзонні Ярослав Старух (Стояр), безпосередній учасник тих подій, у тогочасній статті «Українські землі за лінією Керзона в огні боротьби» зазначав, що «по інструкціях згори польські міліції, доповнені спеціальними штурмівками й великими бандами цивільного польського населення з довколишніх сіл, кинулись тероризувати, щоб змусити негайно до виїзду. В тій акції виступили знову всі поляки, і «білі», і «червоні», конкуруючи взаємно в своєму протиукраїнському шовінізмі і тероризмі»⁴. Наведені свідчення не можна запідозрити в необ'єктивності: українське населення справді зазнавало терору з боку певних політичних сил Польщі.

Про посилення утисків та терору з боку реакційно настроєних польських кіл проти українців Закерзоння пише ще один польський історик С. Лузин: «Починаючи з літа 1945 р., вплив ОУН там почав помітно зростати. Це було викликано тим, що в новій польській реальності українці знову опинились у становищі переслідуваної нації. Хоч більшість з них дотримувалась лівих поглядів і підтримувала нову владу, саме вона здійснила віроломну акцію по виселенню їх з земель, на яких споконвіків жили їх діди і прадіди»⁵.

Відповідно до угоди від 9 вересня 1944 р. з території СРСР добровільно виїхало чимало поляків, які побажали оселитися на батьківщині. Однак значна частина їх залишилася в СРСР. Що ж стосується Польщі, то 21 вересня 1944 р. нова комуністична влада видала інструкцію, згідно з якою переселенню з території Польщі до СРСР підлягали всі громадяни української, білоруської і російської національностей, що проживали в південно-східній частині країни, тобто в Закерзонні. Людей виселяли з тих місць, які порівняно мало постраждали від війни. «Зганяли,— зазначає С. Лузин,— з давно обжитих місць по одній-єдиній причині: вони не були поляками». Парадокс цього явища полягає, на наш погляд, у тому, що затіяна комуністичною владою акція переселення була підтримана підпільною Армією Крайовою, яка підкорялась еміграційному польському уряду в Лондоні і в свою чергу боролася проти нових властей.

В статті під назвою «Лемківська трагедія» невідомий автор писав, що людей, які прагнули виїхати до УРСР, приваблювало безкоштовне навчання рідною мовою, оскільки жадаба до знань віками гнобленого народу була вели-

кою. По-друге, в СРСР обіцяли значну підтримку багатодітним сім'ям, які переважали на Лемківщині. Молодь мріяла про краще майбутнє й пошанування людської гідності знедоленого народу. Але чи не основною причиною такої «добровільної» згоди на переселення стали шантаж і залякування з боку тодішніх польських властей, які ультимативно ставили питання перед лемками. Хочеш залишитись на місці в рідній хаті — неси метрику до Костела, перепишись на поляка, інакше тут жити тобі не дамо. Народ плакав, як на похороні, залишаючи свої рідні гори, але не хотів зрікатися «своєї віри, своєї мови, своєї національної приналежності»⁶.

Про те, що «добровільність» переселенців була вимушеною, свідчать численні листи українців до уряду та партійних органів Києва і Москви. При цьому слід зауважити, що частина українського населення Польщі, яка воліла залишитись на прадідівських землях, висловлювала бажання, щоб ці землі були приєднані до УРСР. Однак уряд СРСР й особисто Сталін, виношуючи імперські плани незворотного включення комуністичної Польщі в сферу свого впливу, йшов на територіальні поступки Польщі. Таким чином, землі за «лінією Керзона» знову залишилися в її складі. «Понад 1 500 сіл Холмщини, Підляшшя, Грубешівщини з містами Холм, Влодава, Красностав, Білгорай, Замостя, Грубешів, Надсяння з Перемишлем і Ярославом, Лемківщина з Саніком і Балигородом та понад 350 меншими і більшими селами відрізані тепер кордоном від решти українських земель», — писав невідомий автор у статті «Торгують українською землею»⁷.

Головною причиною, яка спонукала українців залишити рідні землі, був терор з боку реакційних польських сил. Ось що писали, наприклад, представники громад Грубешівського і Томашівського повітів Холмщини на ім'я Сталіна з проханням про переселення їх до УРСР: «Двадцять років свого існування Польща всіма засобами намагалася знищити нас як народ, то забороняючи користуватися нашою рідною мовою, то забираючи те останнє, що зберігало нас при вірі і нації, знищуючи наші православні церкви. Рік 1938 — був роком генерального наступу шляхетної Польщі на наш народ. До 200 православних церков було знищено на нашій Холмській землі. Для нас з початку існування Польської держави були наглухо заперті двері всіх правлінь, шкіл, установ, попасти в які можливо було лише ціною зради вірі, а тим самим і нації... На нашій землі, парцельовані поляками маєтки, політи виключно потом і кров'ю наших предків українців, нам прислали поляків-осадників, а щоб одержати хоч би один гектар землі, українцю потрібно було те ж саме, що і для того щоб отримати місце при уряді — зрадити вірі і зрадити нації... Польські терористичні бойовики, яким уже було мало окремих актів, почали формальну війну з нашим населенням і з нашими селами. Банди поляків вночі оточували наші села, дотла спалювали наші будинки і знищували всіх наших людей, хто лише попадався. Так, цілком дотла спалили селище Сагрань, де знищено більше 770 чол., Пурковичі — 600 чол., Мирче — 160 чол., Новосілки — 120 чол., Телятин — 35 чол. і багато-багато других сіл. Знищувались не лише чоловіки, а й жінки, діти та старикни. Всього знищено більше 150 сіл і знищено до 15 000 чоловік»⁸. Доведені до відчаю сусідами-поляками, українці уклінно просили Сталіна вирішити питання про повернення українських Холмських земель Україні, що входила до складу СРСР.

Подібні листи надходили на ім'я секретаря ЦК КП(б) М. Хрущова, у Верховну Раду УРСР та інші інстанції. Зокрема, жителі с. Жабче Грубешівського повіту в листі до Верховної Ради УРСР писали: «Ми всім селом просимо приєднати нас до Української РСР, бо ми з поляками жити не хочемо. По-перше, вони за 22 роки свого панування знищили наші українські школи, народні дома, кооперативи, не давали навчатися в середніх школах нашим дітям, не допускали нас до роботи в установах, переслідували за свою рідну мову, тюрми були заповнені нашими братами. Зараз, в 1944 році, при німецьких загарбниках польські націоналісти зброєю знищили наше і багато інших сіл, убили сотні людей з нашої волості (дітей, старих жінок і чоловіків). Після такого відношення до українського народу з боку поляків ми не можемо жити разом і просимо уряд УРСР, якщо можливо, приєднати нас до УРСР»⁹. Цього листа йдписали 418 жителів села.

Факт терору проти українського населення в Закерзонні засвідчують офіційні особи, які в той час займалися переселенням. Так, заступник головного уповноваженого урядом УРСР по евакуації українського населення Т. Кальченко 31 грудня 1944 р. доповідав у Київ так: «Відношення аківців (Армія Крайова.—*Авт.*) до українського населення залишається попереднім. Продовжують мати місце випадки відкритого грабежу з боку аківців худоби, домашніх речей, іншого майна. Це супроводжується вбивствами населення, бажаного евакуюватися»¹⁰.

Далі в цьому документі наводяться численні приклади терористичної діяльності польських бойовиків. У кінці листопада 1944 р. вночі на с. Вінцентієво Владовського повіту напав підрозділ аківців чисельністю до 30 чол. У 21 господарстві забрали коней, одяг, взуття, промтовари, гроші, продукти харчування; 11 листопада в с. Лотове Грубешівського повіту аківці пограбували 7 українських родин, які подали заяви на евакуацію. Пограбовано та мордовано жителів українських сіл Ступниця-Надвешанська, Терєбень, Молодятиче та ін.¹¹.

Терор з боку польських шовіністичних кіл підштовхував українців до переселення. Райуповноважений по евакуації по Ярославському повіту С. І. Дудченко взимку 1945 р. доповідав у Київ про значну активізацію польських реакційних елементів. «Щодня,— писав він,— прибуває до нас у канцелярію п'ятдесят делегацій з заявами переселити їх на Україну тому, що поляки не дають життя, проводять поголовіє пограбування, забирають худобу, продовольство, одяг, українців б'ють, а в багатьох випадках вбивають»¹².

В антиукраїнському терорі, крім підрозділів Армії Крайової, брали участь інші формування, в тому числі міліція, регулярні війська, органи державної безпеки, внутрішніх справ¹³.

У тактичному секторі УПА «Лемко» неподалік міст Сяніка, Перемишля і Бірчі «польська сталінська влада озброїла шовіністично настроєних селян в 15 польських селах. Ці червоні боївки (так називали їх українські повстанці) розпочали грабунки, підпали і вбивства в українських селах. Розширюючи терор, змушували українських селян переселятися до СРСР, захоплювали покинуті ними господарства»¹⁴. «Часом такі боївки,— згадував Степан Стебельський (Хрін),— підкріплені військовою польською залогою з Перемишля і спецгрупами більшовиків, нападали на наші села й вирізували їх у пень. Так було з Березкою, Павлоковою та багатьма селами над Сяном в околицях Диньва, Дубецька й Журавиці, не говорячи вже про села біля Порохника, Кальчуги, Переворська й Радимпа»¹⁵.

Переглядаючи документальні матеріали, свідчення очевидців, наукові дослідження, в яких оповідається про винищення українського населення у Закерзонні, важко утриматися від думки, що переслідування українців відбувалося за мовчазної підтримки як польських комуністичних властей, так і сталінського режиму. Більше того, доведено, що польська більшовицька влада заохочувала до цих дій місцевих шовіністів. Радянські представники евакуаційних комісій також не докладали зусиль щодо захисту потерпілих, хоча мали в своєму розпорядженні частини НКВС і дислоковані там регулярні війська.

Можна погодитись з окремими дослідниками (учасниками тих подій), що за допомогою терору організатори переселенської акції сподівалися швидше упоратися з виселенням українців у східні райони УРСР.

В. К. Яблонська, яка була свідком тогочасних подій, згадує про виселення її сім'ї до України: «Восени 1944 р. повний уряд Польщі з військовою радянською комендатурою примушували українців виїжджати у східні області України. Звертались односельчани з проханням не виселяти нас, але відповідь була однозначна: «Не хочеш єхати тепер, у бегишиш потім в одних подштанниках». Погроза була не безпідставна. Пізніше, коли ми вже були на Запоріжжі, в кінці 1944 року чи на початку 1945 (не пам'ятаю), газета «Правда» повідомляла, що понад 80 сімей нашого сусіднього села Верховина загинуло від рук польських банд. Думаю, що влада дивилася на цей геноцид крізь пальці»¹⁶.

Так об'єктивно склалося, що в цей період місцеве українське підпілля було малочисельним і не могло протистояти польським силам. У квітні 1944 р. з Волині на Холмщину прибули 2 курені із загону Острожського, сотня «Вовки» під командуванням Ягоди-Черника. З Карпат на Посаяння прибула сотня УПА з куреня «Сіроманці» під командуванням Яструба. Згодом сюди почали прибувати члени УПА, які організовували кушові відділи самооборони (КВС). Зокрема, восени 1944 р. в край прибув сотенний Громенко, який привів 32 стрільці. Їх було розподілено по певних місцевостях, і з місцевої молоді бійці почали організовувати самооборону. На околиці Перемишля діяв Сухий (Криlach). Зусиллями стрільців у 23 селах організовано КВС, які охороняли жителів від нападів польських терористів¹⁷. І все ж для ефективної боротьби з нападниками сил бракувало.

Як згадував сотенний Хрін (Степан Стебельський), ворожі місцеві загопи на той час були значно сильніші й краще озброєні, мали явну перевагу. Головною базою їх зосередження були Перемишль і Сянік. Крім того, у 12 великих селах та містечках знаходились добре укріплені ділянки із залогою по 20—100 озброєних бойовиків. Час од часу збиралася така черво-на польська боївка з кількох станиць, разом яких кількасот чоловік, і напала на села, вбиваючи свідомих селян та інтелігенцію, палячи села й грабуючи»¹⁸.

Однак, незважаючи на малочисельність, повстанці озброювались, згуртовувались і виступали на захист українського населення. Гаслом українських стрільців у цей період їхньої боротьби були слова, продиктовані самим життям у відповідь на геноцид: «Хочеш жити — боронися й бий. На смерть треба відповідати смертю».

Діючи в секторі «Лемко» (в околицях міст Сяніка, Перемишля, Бірчі), де терористична діяльність польських шовіністів набула особливого розмаху, сотенний Хрін у своєму зверненні до населення змушений був підкреслити, що неодноразові заклики припинити винищення українського населення не мали позитивних наслідків. Слід наголосити, що повстанці не ждали сліпої кривавої помсти, а вважали за належне покарати винних у злочинах, скоєних проти українського народу. Терористів знищували стільки, скільки ними було знищено українських селян, і палили таку ж кількість польських хат, скільки згоріло українських. «Всюди ясно говоримо, що це помста за напад, за наших замордованих селян, за наші спалені хати і за наше пограбоване майно. Наказую повідомити боївкарів, що віднині за кожне вбивство будемо відповідати вбивством, за підпал — підпалом. Не вільно забивати жінок, дітей і старих. Так нам наказує наша революційна мораль, хоч ворог чинить інакше, коли нападає на наші села»¹⁹, — наказував Хрін.

Весною 1945 р. на Холмщину переходять частини УПА під командуванням Штиля, Куліша, Ворона, Шумського. На Посаяння повертається 11 сотень УПА та 3 відділи ВО «Маківка». Активну боротьбу з польськими підпіллями й легальними бойовиками вели підрозділи УПА, очолювані Реном (В. Мізерський), Бродичем (Р. Грубельський), Хроном (С. Стебельський), Бурлакою (В. Щегольський) та ін.

В Закерзонні було створено власну політичну й військову організаційну структуру, хоча як частина УПА група «Захід» підпорядковувалася головному командуванню на території України. Закерзонський край поділявся на три Тактичні Відтинки (ТВ): «Бастіон», «Данилів» і «Лемко», об'єднані у Військову Округу УПА «Сян», на чолі якої стояв Ярослав Онишкевич (Орест). Крайовим провідником був Ярослав Старух (Стояр), керівником служби безпеки був Петро Федорів (Дальнич).

Захищаючи українське населення від терору та фактично примусового переселення, командування УПА не раз звергалося до польських офіційних і неофіційних осіб, польського і українського населення краю з відозвами, в яких правдиво змальовувало політичну ситуацію в Закерзонні. Так, у жовтні 1944 р. серед населення було поширено кілька листівок за підписом командира групи УПА «Захід». «Український народ! На твоїй землі, — говорилось в одній із них, — поляки хочуть творити собі «демократичну Польщу». Яка це «демократія», то бачимо вже наочно: розбій, грабунок, арешти невинних

людей, биття, нелюдські катування, мордування невинного українського населення, врешті, планове цілковите знищення тебе — вивіз»²⁰. Листівка закликала не залишати рідної землі.

В листівках наводилися численні приклади масових пограбувань, знущань, убивств українських селян. Повстанці переконували польську громадськість, що вони виступають за співпрацю з поляками і об'єднання зусиль у боротьбі проти будь-яких поневолювачів, зокрема проти сталінського режиму. УПА намагалася роз'яснити населенню імперську, тоталітарну природу радянської влади, наміри Сталіна встановити в Польщі комуністичний режим. Діячі УПА закликали поляків позбутися антиукраїнського шовінізму, зверхнього і зневажливого ставлення до українського народу. «Закликаємо все польське суспільство цього терену на боротьбу з бандитами -- агентами Москви, покидьками польського народу, з тими, що, будуючи сімнадцяту Радянську республіку, дискредитують на міжнародному форумі визвольну боротьбу польського народу і тим самим виключають польський нарід з могутнього протибольшевицького фронту і стоять на перешкоді упорядкування українсько-польських добросусідських взаємин»²¹.

Тим часом польські бойовики не вгамовувалися. Як зазначає І. Ф. Лемкін, вони «терором змушували населення на виїзд до Росії. Якщо населення відмовлялося від виїзду, то бандити справлялися з ними скоро: палили хижі, а майно грабували. Народ знаходився в розпачливому стані. В той трагічний час на порятунком лемкам прийшла Українська Повстанча Армія. Вона розпочала боротьбу з бандитами. Бої були тяжкі і завязаті. По довгих змаганнях Повстанча Армія почала ліквідувати польські банди»²².

Справді, боротьба УПА на захист українців Закарзоння набрала впертого, жорстокого характеру. Впродовж місяця (з 15 квітня по 15 травня 1945 р.) відділи УПА розгромили понад 20 дільниць польської міліції, покарали мешканців польських сіл Борівниця та Вязовниця за неодноразову участь в антиукраїнських погромах. Майже в кожному зі змішаним населенням селі представники УПА провели збори поляків та українців, роз'яснили свою точку зору на існуючу ситуацію, закликали польське населення до співпраці з українцями, своїми споконвічними сусідами.

Внаслідок збройної боротьби та пропагандистської роботи польський терор вдалося частково припинити. УПА почала контролювати значну територію, що дістала назву Української Повстанської Республіки²³.

На контрольованих територіях УПА виконувала всі функції державної адміністрації, організовувала допомогу попаленим, пограбованим українським селам чи поодиноким господарствам за рахунок менш розорених — їм виділялася худоба, коні, збіжжя, сільськогосподарська продукція. Потерпілі сільські громади діставали в своє розпорядження лісові ділянки. Військові підрозділи УПА допомагали вдовам, сиротам, дружинам стрільців вчасно проводити польові роботи.

Яскраві свідчення про події на території Української Повстанської Республіки залишив уже згадуваний вище командир УПА Степан Стебельський (Хрін): «В терені зорганізовано систему постачання. Встановлено постійні приділи харчування. Навіть проїжджі — кіньми, підводами чи роверами — повстанці отримували на приділові картки з магазинів харчі й інші предмети щоденного вжитку. Постали наші малі фабрики, що виробляли тютюн з етикетками УПА, цигарки, пасту, мило й шкіру. Селяни виварювали сіль, робили мазида до обуви, зброї і возів. Працювали швальні білизни, мундирів, взуття, робітні шкарпеток, панчіх, светрів, бандажів, рушників тощо... Працюють кузні й слюсарні, де направляють зброю, доробляють потрібні частини. Проводиться збірка всієї зброї й амуніції. Ведеться облік українського й польського населення. Вся мужва, способна носити зброю, зареєстрована. По селах відбуваються пописи хорів та театральних гуртків»²⁴.

Без перебільшення можна стверджувати, що діяльність УПА, спрямована на поліпшення життя українського населення, мала велике значення не лише в плані матеріальної, а й моральної підтримки, об'єднання зусиль в обороні отчого краю. В цьому зв'язку варто навести слова Я. Старуха (Стояра): «Не було тепер між нами бідних і багатих, але були тільки українці, об'єднані

разом у спільній долі і недолі спільним горем, спільною боротьбою і спільною великою надією у своє визволення і вільне життя»²⁵.

Термін переселення українців з Закарпаття до УРСР завершився в липні 1945 р., та уряди УРСР і Польщі продовжили дію угоди, хоча значна частина українських жителів краю відмовилась покидати рідні землі. В останньому значну роль відіграла агітаційна та бойова діяльність УПА. Аби прискорити темпи переселення і вкластися в новий термін (визначений до 1 серпня 1945 р.), головний уповноважений уряду УРСР по переселенню М. Підгорний 4 липня 1945 р. звернувся з листом до прем'єр-міністра польського уряду Осубка-Моравського, де зазначав, що в ряді повітів, зокрема Любачівському, Ярославському, Перемишлянському, Лисковському, Грубешівському, Володавському, Томашівському, евакуація українського населення фактично зупинилася, оскільки в цих повітах створились політичні обставини, за яких українське населення позбавлене можливості вільно заявляти про бажання евакуюватися. Причину цього М. Підгорний вбачав у діяльності формувань УПА та Армії Крайової, які стали на перешкоді переселенської акції. Ці твердження навочевидь суперечливі: як ми вже зазначали, підрозділи УПА справді прагнули у можливий спосіб перешкодити переселенню українців з Польщі до УРСР, бо йшлося про прадавню українську землю. Аковці ж, навпаки, намагалися чим скоріше зігнати українське населення з дідовщини за межі Польщі, грабуючи і мордуючи український люд.

Гадаємо, що така оцінка ситуації радянською владою була потрібна останній для того, щоб сформулювати основну вимогу до польських властей: «Ми вважаємо,— зазначав М. Підгорний,— необхідним звернутися до вас, Пане Прем'єр-Міністр, за сприянням. Зокрема ми просили б дати вказівку військовому командуванню про розміщення тимчасово до кінця евакуації в нерелічевих районах необхідних військових частин Війська Польського для боротьби з бандитизмом, щоб таким чином створити умови для успішного закінчення евакуації...»²⁶

Цитуємо витяг із довідки заступника Народного комісара внутрішніх справ УРСР Т. Строкача від 15 листопада 1945 р.: «На клопотання НКВС УРСР через тов. Л. П. Берія Тимчасовий Польський Уряд виділив дві дивізії Війська Польського для боротьби з бандами УПА і забезпечення евакуації українського населення на території Польщі»²⁷. Таким чином, боротьба на Закарпатті вступила в нову фазу. Польські частини спільно з радянськими прикордонними підрозділами та відділами НКВС брали безпосередню участь у насильницькому вивезенні українського населення. Про це свідчать спогади тих українців, які пережили всі страхоття переселення. Так, А. В. Халанич згадує (стилістика збережена): «В 1945 році польська регулярна армія спалила наше село Кальницю. Мою маму розстріляли і багато людей. Так ми жили на цьому згарищі, хто яку будку збив і так жив, а хто подався на друге село, так мучився народ, голод, холод... В травні 1946 року приїхала так звана карна експедиція, котра не рахувалася з людьми, збивали людей і гнали як послідних собак, гнали на станцію. На станції сиділи під голим небом, під дощем по дві-три неділі, а то й місяць. Дальше грузили, як худобу, в товарні вагони і везли без води, без гарячої їжі, люди по дорозі мліли, вмрвали»²⁸.

В квітні 1946 р. почалося переселення Сяноцького, Ліського та інших повітів Лемківщини. «Бачачи близьку загрозу, все населення, заховавши в землю все майно, втікало в ліси. Військо Польське входило в села і заставало лише пусті оселі. Розлючені вояки кидалися демолувати (трощити) обстановку і палити опустошені села. На ліси повели облави. Від половлених людей відбирали увесь дорібок, а їх самих, обдерлих і побитих, без шматка хліба, гнали на станцію Загір'я»²⁹. Військові підрозділи Війська Польського захопили людей із сіл Березовиця, Кам'яне, Воля Петрова, Мокре, Морохів, Явірник, Карликів, Полонна, Вислік Горішний, Вислік Долішний та ін.

Люди опиралися насильницькому виселенню, однак під впливом жорстоких дій Війська Польського, голоду, хвороб, пограбунків змушене було виїздити до УРСР. Чотири рази польські військові підрозділи спільно з загонами НКВС робили облави на с. Завадка Мороховська (Сяноцький повіт). Село

було вщент спалене, пограбоване, загинуло багато людей, зокрема дітей та старих. 28 березня 1946 р. під час проведення другої облави частина жителів втекла до лісу, а частину зігнали на площу перед школою, і тут капітан НКВС виголосив промову, в якій заявив: «що вистріляє всіх до одного за те, що село не хоче йти під советську владу». Було наказано відібрати 11 чоловік, яких і розстріляли на очах присутніх: І. Масюху, Т. Масюху, М. Масюху, М. Клеचना, В. Добрянського, Д. Шуркала, С. Козлика, Д. Кирелейза, М. Печетого, І. Біласа, Т. Біласа, 8 липня солдати Війська Польського рангово напали на с. Терка (Ліський повіт), замордували 38 чоловік, спалили 28 сараїв, пограбували майно³⁰. Подібних прикладів можна навести багато.

В умовах терору, організованого польськими урядовими і неурядовими збройними формуваннями, УПА була єдиною силою, яка берігала українське населення Закарпаття від фізичного винищення. Її підрозділи не допускали до сіл каральні загони Війська Польського та частини НКВС, нищили залізничні колії, станції, мости, лінії зв'язку. Командири упівських збройних формувань допомагали місцевому населенню створювати загони самооборони, виконували функції державної адміністрації, допомагали розореним селянам усім найнеобхіднішим.

Продовжуючи боротьбу по захисту українського населення, частини УПА в цей період спрямували удари на головні укріплені міста: Бірча, Олешніч, Кузьміна, Цова Гребля, на передмістя Перемишля і Любачева. 1 вересня 1945 р. на шосе Белз — Варяж вбито 19 польських міліціонерів, 15 вересня знищено міст на шосе Кросниця — Будомир, пошкоджено міст на шосе Любачів — Рава. Впродовж вересня стрільці провели ще цілий ряд бойових операцій, висаджуючи в повітря мости, залізничну колію, телефонну мережу, оворні пункти. 5 жовтня відділи УПА захопили залізничні станції Кристинівль і Сокаль-Забужжя. Було знищено вагони, призначені для вивозу населення, а людей, що чекали від'їзду до УРСР, повернено додому³¹.

Бойові формування УПА широко використовують партизанську тактику, величезно ефективну в боротьбі проти регулярних польських військ. Стрільці УПА виявляють велику відвагу і мужність, і навіть оточені «... б'ються героїчно до загни з найбільшою погордою смерті, всі, як один, раніше самі себе вбивають, щоб не здатися ворогові. З таким противником польське військо не могло дати собі ради»³².

За польськими даними в 1945 р. органи МО (Міліції Обивательської) зазнали таких втрат: 1411 міліціонерів убитими, 1410 пораненими, 1940 полонених повстанцями³³.

На початку січня 1946 р. загін повстанців під командуванням Коника оволоділи добре укріпленим містом Бірчею, в якому налічувалося 1,6 тис. солдатів Міліції Обивательської та НКВС. У ніч з 6 на 7 січня стрільці рангово атакували місто, зав'язався жорстокий бій, повстанці пробилися до центру міста. Вуличні бої точилися до самого ранку. Ворог втратив 70 вбитими і 150 пораненими. Загинули 23 повстанці, 22 одержали поранення. В цьому бою загинув полковник Коник, сотенний Ореський і чотовий Павленко³⁴.

За неповними даними протягом лютого-липня 1946 р. підрозділи УПА здійснили понад 50 великих і малих операцій, диверсійних актів, оборонних дій. Серед них значною була операція в Равні 1946 р., проведена свідливо з польською антибільшовицькою організацією «Воля і незалежність» (ВІН), і в місті Грубешові. Знищено міцно укріплені будівки НКВС, УБП (Ужонд Безпеченства Публічного), звільнено в'язнів, вбито понад 30 чоловік. Втрати повстанців: 1 вбитий, поляків — з ВІНу — 4 вбитими, 3 пораненими³⁵.

Отже, переселення українців з Закарпаття до УРСР здійснювалося в жорстокій збройній боротьбі. Від вересня 1945 р. до липня 1946 р. з краю було виселено 280 тис. українських селян, з обох сторін були значні людські втрати.

Однак збройна боротьба УПА на Закарпатті тривала. Наступний її етап пов'язаний із польською операцією «Вісла», розпочатою 28 квітня 1947 р. Шість дивізій польського війська оточили українські села, відділи НКВС і чехо-словацьких прикордонників, заблокували кордони на сході й півдні. Операція мала на меті не лише виселення українців та поляків, а й повне

знищення угруповань Української Повстанської Армії (поляків виселяли з тим, щоб позбавити УПА повної підтримки з боку місцевого населення).

В західні й північні райони Польщі було депортовано 150 тис. українського люду. Виселення українців було підтримане польською громадськістю. Значною мірою це пояснюється протиріччями між українським і польським населенням, свідомо загостреними фашистами і більшовиками в часи війни. Територія Закарпаття знелюдніла.

Почалося суцільне прочісування лісів з метою ліквідації підрозділів УПА. Повстанці чинили запеклий опір, однак без підтримки населення вони не могли витримати натиск переважаючих польських сил. За таких обставин головне командування УПА дало наказ окремими загонами пробиватися на захід, решті перейти на територію УРСР для продовження боротьби з сталінським тоталітарним режимом, який розгорнув «радянізацію» західноукраїнських земель з усіма її кривавими наслідками.

В повоєнні роки тенденційна польська пропаганда всіляко наголошувала на тому, що УПА здійснювала фізичне винищення поляків в Закарпатському краї, і старанно замовчувала факт польського терору проти українського населення Польщі.

Польська демократична громадськість засудила ганебну і злочинну операцію «Вісла», поставила питання про припинення дискримінації української меншості, яка тривала до останнього часу.

Нині, коли Україна і Польща розбудовують свої держави, необхідно відновити історичну правду — не задля роз'ятрювання болочих питань, які належать минулому, а задля зміцнення взаємної поваги і довіри, не затьмарених жодними фальсифікаціями.

¹ Киричук І. Історія УПА.— Тернопіль, 1991.— С. 40.

² Лемкин П. Ф. История Лемковщины.— Нью-Йорк, 1969.— С. 202.

³ Ковалевський З. Польська демократична громадськість мусять знати правду про Українську Повстанську Армію // Україна. Наука і культура.— 1991.— Т. 16.— С. 76.

⁴ Літопис УПА.— Торонто, 1987.— Т. 16.— С. 134.

⁵ Лизина С. Темные воды «Вислы» // Комсомольская правда.— 1990.— 29 августа.

⁶ В. П. Лемківська трагедія // Наше слово.— 1992.— 11 серпня.

⁷ За Українську державу.— 1944.— 11 грудня.— Т. 11.— Ч. 5.

⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України (Далі ЦДАГО України).— Ф. 1.— Оп. 23.— Спр. 790.— Арк. 20.

⁹ Там же.— Спр. 791.— Арк. 21.

¹⁰ Там же.— Спр. 1470.— Арк. 170.

¹¹ Там же.— Арк. 171, 173.

¹² Там же.— Арк. 58.

¹³ Ковалевський З. Польська демократична громадськість...— С. 77; Мірчук П. Українська повстанська Армія 1942—1952.— Мюнхен, 1953.— С. 163, 167.

¹⁴ Ковалевський З. Польська демократична громадськість...— С. 77.

¹⁵ Хрін С. Кризь сміх заліза. Хроніка 1944—1945. Спогади.— Мюнхен, 1953.— С. 91.

¹⁶ Щербат Г. Історична правда про переселення українців з Холмщини в 1944—1947 рр. У спогадах самих переселенців з відстані 45 років // Визвольний шлях.— 1991.— № 11.— С. 1376—1377.

¹⁷ Хрін С. Кризь сміх заліза...— С. 90—91.

¹⁸ Там же.— С. 91.

¹⁹ Там же.— С. 111.

²⁰ ЦДАГО України.— Ф. 1.— Оп. 23.— Спр. 790.— Арк. 88.

²¹ Мірчук П. Українська Повстанська Армія 1942—1952.— Мюнхен, 1953.— С. 168.

²² Лемкин П. Ф. История Лемковщины.— Нью-Йорк, 1969.— С. 212.

²³ Мірчук П. Українська Повстанська Армія...— С. 170.

²⁴ Хрін С. Кризь сміх заліза...— С. 127—128.

²⁵ Літопис УПА.— Торонто, 1987.— Т. 16.— С. 137.

²⁶ ЦДАГО України.— Ф. 1.— Оп. 23.— Спр. 1470.— Арк. 228.

²⁷ Там же.— Спр. 1471.— Арк. 65.

²⁸ Щербат Г. «Евакуація — депортація» українців з Лемківщини в 1945—1947 роках у спогадах самих лемків // Визвольний шлях.— 1991.— № 9.— С. 1106.

²⁹ З українських земель за лінією Керзона // Самостійність.— 1946 р. (Зберігається в архіві Служби Безпеки України).— Спр. 376.— Ф. 11.— Арк. 413.

³⁰ Там же.— Арк. 413, 416.

³¹ Киричук Ю. Історія УПА...— С. 41.

³² Літопис УПА.— Торонто, 1987.— Т. 16.— С. 143.

³³ Мірчук П. Українська Повстанська Армія...— С. 179.

³⁴ Літопис УПА.— Торонто, 1987.— Т. 16.— С. 163.

³⁵ Мірчук П. Українська Повстанська Армія...— С. 183.